

■ RICHARD PIPES

VLASTNICTVÍ

A SVOBODA

edice historické myšlení

ARGO

Vlastnictví bývalo v minulosti chápáno jako překážka státní moci. Tuto překážku však dnes lze snadno překonat, téměř na požádání (...). Současně zákony o instituci soukromého vlastnictví poskytují jen skoupá omezení rozsahu a zaměření vládních aktivit, charakteristických pro novověký zaopatřovací stát.

Richard A. Epstein¹⁾

Potřebujeme ústavu pro zaopatřovací stát.

Charles A. Reich²⁾

Ze všech historických období bylo 20. století k instituci soukromého vlastnictví jak z politických, tak z ekonomických důvodů nejméně vstřícné.

Široká koncepce vlastnictví, v níž jsou zahrnuta práva na život a svobodu stejně jako na zisk, vznikla v Anglii 17. století a ve století 18. se stala obecným pojetím anglicky mluvícího světa. V té době tvořili většinu anglicky mluvícího světa ekonomicky nezávislí jednotlivci a rodiny, kteří si vydělávali na živobytí vlastním hospodařením, maloobchodem nebo řemeslem. Lockovo ospravedlnění vlastnictví jako odměny za výkon osobní práce lidí, kteří nikomu nepatří, přesně vystihovalo stav převládající v Anglii tehdejší doby. Podobně odtrážel tehdejší americkou realitu Jeffersonův ideál republiky spočívající v práci a loajalitě třídy vlastníků půdy, samostatných farmářů, protože možná více než osmdesát procent bílých Američanů žilo na vlastních farmách. Tato situace však netrvala dlouho. Začala se měnit během 19. století a ve 20. století už byla vzpomínkou. Kapitalistické zemědělství na velkých plochách spolu s růstem výrobního a korporativního podnikání vedlo k trvalému úbytku samostatných drobných výrobců a obchodníků a k odpovídajícímu nárůstu počtu zaměstnanců pracujících za mzdu. Námězný pracovník nemá přístup k výrobním prostředkům. Jeho mzda není majetek, poněvadž nemá svou práci zajištěnou. Nesmírně bohatství vytvořené kapitalistickým způsobem výroby ve spojení se

strachem ze sociálních nepokojů přimělo novověké demokracie k zavedení zaopatřovací politiky v podobě pojištění proti nezaměstnanosti, starobních důchodů a četných dalších „práv“. Podle názoru některých vědců tyto výhody vyrovnávají úbytek soukromého vlastnictví – jsou to vlastně práva a jako taková představují „majetek“.³⁾ I když tento pohled připustíme, podobají se tato práva spíše podmíněnému vlastnictví z feudálních dob než vlastnictví skutečnému, protože se nejedná o použitelná aktiva.

Novověký svět zažil nejen omezení vlastnických práv, ale také svobod, jež se s nimi historicky pojí. Demagogové v mnoha částech světa, a zejména v Evropě využíli společenského neklidu vyvolaného dvěma světovými válkami a velkou krizí, jež se mezi ně vklínila, a uchýlili se k socialistickým heslům, aby ospravedlnili vyvlastnění nebo podřízení soukromého vlastnictví státu. Tam, kde se jim to podařilo, začalo ekonomické přežití obyvatel z velké části záviset na libovůli jejich vládců. To se projevilo v komunistickém Rusku a v Číně i v nacionálněsocialistickém Německu i u jejich rozličných napodobovatelů na celém světě. Výsledkem byla ztráta svobody a také vražedná jatka dosud nevidaného rozsahu. Masakry se legitimizovaly politickými doktrínami nového typu, jež požadovaly fyzickou „likvidaci“ celých kategorií lidí, kteří měli patřit ke „špatné“ společenské třídě, rase nebo etnické skupině.

Souběžnost znásilnění majetkových práv a ničení lidských životů nebyla pouze náhodná. Jak jsme totiž zdůraznili, vše, co člověk je, dělá a vlastní, tvoří součást jednoho celku. Proto lze útok na jeho vlastnictví pokládat za útok na jeho osobnost a právo na život.

Dobře míněná opatření demokratického zaopatřovacího státu však rovněž zasahují do majetku a svobody – méně uchopitelné a jisté méně násilné, ale dlouhodobě možná neméně nebezpečné.

KOMUNISMUS

Totalitarismus je stejně jako demokracie ideál – zlý a ničivý, ale pořád ještě ideál v tom smyslu, že má cíl natolik ambiciózní, že jej nikdy nelze plně dosáhnout. Demokracie vyžaduje, aby vláda vláda lidem a věcem prostřednictvím zákona. Ve skutečnosti však demokratické režimy ovládnou elity, které vymyšlejí, jak zákony utvářet a obýbat podle svého. Totalitarismus usiluje o pravý opak demokracie. Směřuje k atomizaci

společnosti a snaží se nad ní dosáhnout úplné kontroly, nedbá o její přání a neuznává žádný zákon, jenž by byl nadřazený vůli státu. Ani tomu nejextrémnějšímu totalitnímu režimu – Stalinovu – se však přesto v praxi nepodařilo úplně přehlížet veřejné mínění ani ovládnout každý aspekt života svých občanů.

Konečným cílem totalitarismu je soustředění veškeré státní moci v rukou samozvaných sborů vyvolenců, které se samy udrží a nazývají „strana“. Podobají se spíše nějakému řádu, jehož členové jsou loajální pouze ke svým vůdcům a k sobě navzájem. Tento přímo či nepřímo předpokládaný cíl závisí více na okolnostech než na ekonomických zdrojích země. Vlastnictví, které svou povahou státní moc omezuje, je buď zrušeno, nebo proměněno tak, aby majetek závisel na uspokojivé službě vládnoucí straně.

Ze všech totalitních režimů dospěl nejlépe ke komunistickému ideálu společnosti bez vlastnictví Sovětský svaz. Při převzetí moci v říjnu 1917 neměli Lenin a jeho stoupenci o roli vlastnictví a práva v ekonomice ani ponětí. Z čerby socialistické literatury si odnesli pouze vědomí, že vlastnictví zajišťuje základnu pro politickou moc a sociální vykořisťování. Bolševici se inspirovali utopickou literaturou a doktrínami Marxe a Engelse. V nadšení z úspěchů kvazisocializovaných ekonomik válčné Evropy, zejména císařského Německa, okamžitě vyvlastnili soukromý majetek občanů – začali šlechtou, církví a „buržoazii“ a skončili veškerým obyvatelstvem.¹⁾ Dekret přijatý na 2. sjezdu sovětů v říjnu 1917, který bolševici svolali, aby dodali svému *comp d'état* zdání legitimity, zrušil soukromé vlastnictví půdy. Tento dekret, navržený Leninem, veškerou půdu „zspolečensťil“, přestože na čas učinil výjimku pro společné vlastnictví rolníků, které si nejistý nový režim nechtěl zneprátnit. Navzdory tomu však v létě 1918 útok na soukromé vlastnictví půdy nabyl na vážnosti. Tehdy byl vyvinut bezuzdný tlak na rolnické občiny s cílem získat obilí, které vláda označovala za „přebýtky“, „kulakům“ – oficiálně definovaným jako rolníci najímající pracovníky, přičemž v praxi se tento pojem uplatňoval na všechny obyvatele venkova, kteří aktivně odmítali bolševiky – byla vyvlastněna celá úroda. Některé z nich rozkázal Lenin po strovkách pověřit pro výstrahu ostratnímu rolnictvu. Obchod s obilovinami a další zemědělskou produkcí byl postaven mimo zákon. Takové akce, za nevolnictví nemyslitelné, zapletly sovětské Rusko do nejzúřivější občanské války v jeho dějinách. Statistice rudoarmějců vedly úporné boje proti statisícům rolníků.²⁾

Lenin prosazoval vyvlastnění soukromého majetku s fanatickým zápalem a neochvějnou krutostí. Marxovy analýzy Pařížské komuny ho totiž přesvědčily, že všechny předchozí pokusy o společenskou revoluci selhaly, protože se zastavily v půli cesty. Od roku 1917 do roku 1920 byly znárodněny všechny formy soukromého vlastnictví kromě obcí – nové půdy a nevelkého osobního majetku. Maloobchod i velkoobchod se staly státním monopolem. Nemovitosti ve městech byly vyvlastněny ve prospěch státu. Lenin vydal pokyn, jejichž právním dopadem bylo rozdrčení vlastnictví půdy, nemovitostí, továren atd.³⁾ V červnu 1918 se stala národním vlastnictvím velká průmyslová zařízení. V příštích dvou letech postihl stejný osud středně velké a malé výrobní podniky včetně řemeslnických dílen. Celá síť výrobních zařízení přešla pod dohled Nejvyšší rady pro národní hospodářství, která měla za úkol začlenit ruský nezemědělský sektor do jednotného hospodářského plánu. V roce 1920 byly zlikvidovány soukromé banky a nahradila je jediná státem vlastněná a řízená „Lidová banka“. Vzhledem k vyčištění neomezeného množství bankovek měna fakticky zanikla. V roce 1923 ceny ve stovnání s carskými časy stomilionkrát stouply a papírové peníze téměř úplně ztratily hodnotu. Tato záměrná inflace zlikvidovala nastřádané úspory, které si Rusové uložili v bankách nebo doma a jejichž hodnota v rublech dosahovala mnoha miliard dolarů.

Existuje posrčující důkaz, že celá náročná snaha zavést v sovětském Rusku komunistickou ekonomiku žalostně selhala. V roce 1920 poklesla průmyslová výroba ve srovnání s rokem 1913 o 82 procenta. Produkce obilí klesla asi o 40 procent, což zemi dohnalo na pokraj hladomoru. Přes zúřivé zásahy politické policie kvel černý trh s výrobky i zbožím. Vlastně se odhadovalo, že kdyby nebylo černého trhu s potravinami, vypukl by v ruských městech v letech 1918–1920 hladomor, poněvadž oficiální potravinové přídělky, které často nepřesahovaly pouhých několik dekagramů chleba na den, uspokojovaly jen malou část potřeb obyvatele.

Noví vládcí nicméně v této katastrofální hospodářské politice, jež později dostala nálepku „válečný komunismus“, vytvářeli i poté, co už byl její krach zřejmý každému kromě těch největších fanaticů. Postupovali tak ze dvou důvodů. Byli skutečně přesvědčeni, že kapitalistický systém poháněný touhou po osobním zisku je ze své podstaty neúčinný a centrálně řízená plánovaná ekonomika se ve srovnání s ním ukáže jako efektivnější. Za druhé si soukromé vlastnictví spojovali s politickou mocí. Měli strach, že kdyby připustili existenci bytí i jen špetky

soukromého bohatství, umožnilo by to dostatečnému množství občanů vyhnout se státní kontrole a zorganizovat nějakou opozici. Stejně jako později se jim tehdy monopol politické moci jevil jako důležitější než ekonomická produktivita. A to tím více, že pokud zcela ovládali všechny zdroje v zemi, mohli je vždycky odklonit tam, kde byly pro podporu jejich moci nejpotebnější.

Na začátku roku 1921 se však komunistické vedení konečně rozhodlo k ústupu. V té době se k celostátnímu rolnickému povstání připojily i vzpoury v rudém námořnictvu a stávky v petrohradských továrnách. Výroba spotřebního zboží poklesla na úplné minimum. Země vřela. Metody ekonomického řízení, nastolené k zajištění bolševické diktatury, nyní hrozily, že ji podvrátí. Lenin se realisticky rozhodl pro dočasný a omezený ústup. Nová ekonomická politika (NEP) zahájena v roce 1921 se týkala především zemědělství. Rolníci byli uznáni za vlastníky své produkce a místo neomezených dodávek údajných „přebýtků“ se od nich vyžadovala jen stanovená daň. Veškerou produkci, která jim zůstala po splnění závazků vůči státu, mohli prodávat na volném trhu. Tato opatření situaci v zemi rychle uklidnila. Jakmile si rolníci byli jisti, že jim nebude obilí svévolně zabaveno, rozšířili osevní plochu. Díky tomu dosáhlo Rusko v produkci obilovin do roku 1928 téměř úrovně před rokem 1914. I přesto však obrat v agrární politice přišel příliš pozdě a nedokázal zemi zachránit před nejhroším hladomorem v jejich dějinách. Násup vlastního omezení výroby a nedostatek zrna na sebou si vyžádaly přes pět milionů životů.

Nová ekonomická politika usnadnila rovněž státní převzetí obchodu a výroby. Stát si podržel monopol na celkový obchod a vývoz, na těžký průmysl, bankovníctví a dopravu – takzvané „řídící vrcholy“ ekonomiky. Udělal však ústupky v oblasti spotřebního zboží. Umožnil nájem nevýnosných podniků a najímání pracovníků. Bylo upuštěno od myšlenky ekonomiky, která se obejde bez peněz, a do oběhu vstoupil nový stabilní rubl založený na zlatě.

Tato opatření vzbudila v mnoha lidech v Rusku i v zahraničí naději, že vládní země opustí ideu komunismu. Tento optimismus vyvozovali z historické analogie s vývojem Francouzské revoluce. Mluvili přitom o komunistickém „termidoru“, což byl odkaz k měsíci z francouzského revolučního kalendáře (červenec – srpen 1794), kdy byli jakobini svrženi a Francie nastoupila pomalý vývoj k „buržoazní“ stabilitě. Tyto historické analogie se však ukázaly klamné a naděje, které probudily, plané. Zatím-

co ve Francii byli jakobini svrženi a skončili pod giljotinou, jejich ruští následovníci kontrolovali z rukou nepustili. Ústupky vůči kapitalismu vnímali jako dočasná opatření, která odvolají, jakmile jim to okolnosti umožní.

Po Stalinově rozhodném vítězství nad politickými soupeři v roce 1928 „socialistická ofenziva“ pokračovala. Její základem tvořila kolektivizace zemědělství. Prosperita vesnic zavdávala komunistickým úřadům důvod k obavám. Znamenala totiž, že na venkově, kde žilo 75–80 procent sovětských obyvatel, mohou svoji moc, jež tam nikdy nebyla příliš pevná, zcela ztratit. V procesu kolektivizace, který původně navhl Lenin, došlo ke znárodnění veškeré zemědělské půdy. Občiny pozemky, obdělávané předtím domácnostmi, byly sceleny a dostaly se pod kontrolu státu. Rolníci se proměnili v námezdné pracovníky, vyplácené v penězích a naturáliích, a celá sklizeň se stala majetkem státu. Jedná půda, kterou směli rolníci v kolchozech vlastnit, byly malé zahrádky v sousedství jejich usedlostí, kde mohli pěstovat ovoce a zeleninu a chovat kuřata a někdy i pár kusů dobyčka pro vlastní spotřebu nebo na prodej na (státem regulovaných) kolchozních trzích. Rolníci byli považováni za politicky nespolehlivé. Těm, kteří aktivně vzdorovali, byly vyvlastněny půda i dobytek. Po milionech byli posláni do táborů nucených prací, kde většina z nich zahynula. Jednalo se o katastrofu, jež neměla v dějinách dosud obdoby. Žádná vláda nikdy předtím nezapříchla takové ničeni životů a zdrojů vlastního lidu – tuto skutečnost vnější svět ještě dnes těžce přijímá. Zároveň byly znárodněny všechny soukromé obchody a výrobní zařízení z období NEP a mnozí jejich vlastníci byli posláni na nucené práce.

Po dovršení tohoto hromadného vyvlastňování zajišťoval podle oficiálních údajů státní sektor 99,3 procenta národního příjmu.⁴⁾ Státní kontrola zdrojů umožnila gigantické intenzivní programy soustředěné na vojenskou výrobu. Nakonec vřídaje na obranu pohlcovaly dvacet pět procent hrubého domácího produktu a velká část ruského průmyslu začala přímo či nepřímo pracovat pro ozbrojenou sílu.

Vyloučení soukromého vlastnictví zajiřilo stranickému aparátu jediné strany bezpečnost. V zásadě celá populace Sovětského svazu – stejně jako dalších zemí, které po druhé světové válce ať již z donucení nebo z vlastního rozhodnutí následovaly jeho příklad – pracovala pro stát. To znamenalo, že při jakémkoli podezření z protistátní činnosti, či dokonce jen zpochybnění loajality mohl stát, který byl jediným zaměřeným navratelem v zemi, propustit nebo alespoň degradovat podezřelého

i jeho nejbližší příbuzné. Pro přežití člověk musel spolupracovat. Existenci totalitního systému umožňoval vedle politické policie, obdařené neomezenou mocí nad životy sovětských občanů, monopol na zdroje a zaměstnání. Umožňoval však úzasně vojenské výkony, které Sovětskému svazu nejprve dovolily rozdrtit německé vetřelce, a poté vydrhat i vlastní válečné spojence.

Toho všeho však bylo dosaženo za mimořádnou cenu, která se na konci ukázala kontraproduktivní. Režimu se poměrně snadno podařilo neutralizovat otevřený politický odpor. Kromě relativně máleho okruhu hrdinských disidentů se obyvateľstvo přizpůsobilo, v každém případě alespoň navenek. Žádné úsilí jednotlivce – vyjma kriminální činnosti – nepřinášelo přiměřenou odměnu. Výsledkem bylo, že se obyvateľstvo ponořilo do jakési kolektivní apatie, již předvídal William James: „[Po ztrátě majetku] pokaždé zmalomyslníme, zestráname a čas- tečně se propadneme do nicoty.“ Po dočasném hospodářském růstu, který následoval bezprostředně po druhé světové válce, ekonomická produktivita trvale klesala. Jediné hospodářské odvětví, které projevovalo životnost, bylo soukromé zemědělské hospodaření. Třiatřicet milionů soukromých pozemků patřících kolchozním domácnostem, které měřily v průměru asi čtvrt hektaru a tvořily 1,5 procenta z obdělávané půdy země, zajišťovalo pro poválečný Sovětský svaz téměř třetinu potravin. V roce 1979 dodávaly tyto pozemky 30 procent masa, zeleniny a mléka, 33 procent vajec a 59 procent brambor.⁵⁾ V období po Stalinově smrti se objevily různé experimenty, jež se pokoušely propojit v zemědělství soukromou iniciativu se státním vlastnictvím, avšak kvůli odporu rolnické byrokracie, jejíž postavení ohrožovaly, žádný výsledek nepřinesly. Systém centrálního plánování se rovněž ukázal jako neschopný udržet krok s technickým pokrokem. Nejvíce se to projevilo v oblasti výrobní techniky. Ve svobodném světě proběhla revoluce v ukládání dat, analýzování a toku informací. Sovětské vedení však si uvědomovalo dopad této technické revoluce na vedení války jen pomalu. Skutečně na vědomí její vzalo až po opakovaných bojových nezdarech vlastních i spojeneckých vojáků. V osmdesátých letech 20. století začaly vyhlídky SSSR na to, že se svými potenciálními protivníky udrží krok v kvalitě a použití zbraní, vypadat beznadějně. Vzhledem k tomu, jaký provořadí význam přikládala Moskva vojenské síle jak v domáci, tak i zahraniční politice, nebylo možné takový stav tolerovat. Proto některé nejreakčnější živly v zemi, mezi nimi i generálové, schválily program ekonomických

reformem. Když se ukázalo, že ekonomické reformy nelze uskutečnit bez určité míry reformem politických, odvažily se pustit i tímto směrem. Brzy vyšlo najevo, že komunistický režim tvořil jeden celek, který nebylo možné částečně reformovat. Sesypal se rychlostí, jež až dodnes vyvolává úžas.

Pro rozpad Sovětského svazu, k němuž došlo koncem roku 1991, evidentně existovaly mnohé důvody. Byla to událost, která ve světových dějinách nemá obdobu – rozpad říše nastal za mírových podmínek a proběhl během několika týdnů. Pokud však existuje dobrý důvod k přesvědčení, že hlavní příčinou tohoto zhroutení byla selhávající ekonomika, není nesmyslné dospět k závěru, že hlavní a rozhodující faktor představovala absence soukromého vlastnictví, jež ekonomický výkon ovlivňuje dvěma způsoby. Občané postrádali pohnutky vyrábět víc než minimum. Jejich základní potřeby byly zaručeny a pracovat více nepřinášelo žádnou významnou odměnu. Naopak, mohlo to dokonce přivodit tresty v podobě vyšších výrobních norem. I kdyby však nějaký sovětský občan bez ohledu na takové odrazování jevil podnikavost, srážel ho byrokratický aparát, jehož vlastní zájmy vyžadovaly potlačení každé nezávislé iniciativy. Soustředění všech ekonomických zdrojů v rukou státu redy podkopávalo pracovní morálku národa a potlačovalo modernizaci. Státní monopol na výrobní prostředky ani zdaleka neucinil z komunistické ekonomiky tu nejvykonnější na světě, jak kdysi bolševici předpokládali. Naopak, dovedl ji k omezenosti a leařgii. Režim zašel na chudokrevnost. Vyřazení soukromého vlastnictví, prováděné s fanatickým zápalem a podporované vlastním zájmem vládnoucí elity, vedlo k uvrnutí osobnosti, jež je prvním hybatelem pokroku. Nemyhnutelnost takového výsledku byla předvídána dávno před komunistickými pokusy. Na sklonku 18. století napsal David Hume práci, předpovídající výsledek snah o nastolení „dokonalé rovnosti“:

„Poskytnutí seberovnějšiho majetku lidem s různou mírou umění, zájmu a přičinlivosti tuto rovnost okamžitě rozbuje. Nebo, budete-li tyto cnosti potlačovat, srazíte společnost do nejvytjatější chudoby. Místo abyse zabránili nedostatku a bídě hrstky lidí, rozšíříte je nevyhnutelně na celou společnost.“⁶⁾

Po zlomení moci byrokratického monstra, k čemuž došlo po nezdařeném puči komunistických reakcionářů v druhé polovině roku 1991, se

vedení Ruska pustilo do privatizace ekonomiky. Torož se stalo v osvobozených zemích východní Evropy. Ukázalo se, že přechod od direktivní ekonomiky k tržnímu hospodářství je nesmírně obtížný, poněvadž obyvatelé neměli žádné zkušenosti s řízením soukromých podniků. Rovněž staré komunistické špičky těchto zemí neztrácely čas a přivlastňovaly si státní majetek. A bylo to ještě horší. Zhrouceni komunistického režimu způsobilo kompletní rozpad zaopatřovací sítě, která zajišťovala základní potřeby všeho obyvательства. Proto občanům nezbylo nic jiného, než aby se ve zdivočelém světě konkurenčních zájmů o sebe postarali sami. Zhruba jedna třetina populace strádala – včetně mnoha starých, nekvalifikovaných a nevzdělaných lidí.?) Přesto privatizace rychlým tempem pokračovala a v polovině devadesátých let 20. století pocházelo něco mezi dvěma třetinami a třemi čtvrtinami ruského hrubého domácího produktu ze soukromého sektoru. Podobně jako mnohé jiné události ruských dějin nabyl i tento proces nesrovnatelného rozsahu. Výsledky prezidentských voleb v roce 1996 naznačily, že většina Rusů odmítá komunismus i popření soukromého vlastnictví, jež se s ním pojilo. Ve skutečnosti tato dlouhá léta podlačování vlastnického instinktu v bývalých komunistických zemích vedla k výbuchu ziskosti obzvlášť odpudivého typu.

Nejmělejší pokus o zrušení soukromého vlastnictví v lidských dějinách tedy skončil katastrofou. Dokud vzpomínka na tuto pohromu zůstává živá, je nepravděpodobné, že by se někdy opakoval.

FAŠISMUS A NACIONALNÍ SOCIALISMUS

Ve snaze odlišit se od nacionalistických antikomunistických totalitních režimů v meziválečné Evropě, se kterými měl jejich vlastní režim znepokojivě mnoho společného a s nimiž často soutěžil o stejné voličstvo, definovali nejen komunističtí propagandisté nové pojem „fašismus“ tak, aby zahrnoval každou vládu opoující komunismu – zejména Mussoliniho Itálii a Hitlerovo Německo –, ale (vyžadovaly-li to okolnosti) i Spojené státy americké a ostratní demokracie. Z tohoto hlediska byli každý jednotlivec, každá skupina či vláda, kteří neměli s komunismem nic společného nebo s ním nesympatizovali, pokládáni za stávající nebo potenciální stoupence „fašismu“. Taková manichejská definice byla naprosto nepřipadná. Mezi fašistickou Itálií a nacionalněsocialistickým

Německem existovaly nesmírné rozdíly, nemluvě ani o nepřeklenutelné propasti oddělující obě tyto země od USA.

Ústřední argument lidí, kteří odmítají pojem totalitarismus jako společně označení pro SSSR, fašistickou Itálii a nacistické Německo, spočívá v tvrzení, že na rozdíl od Sovětského svazu druhé dva režimy povolovaly soukromé vlastnictví. Tento rys dle nich znamená, že se kvalifikují jako „konzervativní“ a „buržoazní“ režimy a více „kapitalistické“ než „proletářské“ Rusko. Takové užití pojmu schvalovala Komunistická internacionála, která začátkem dvacátých let minulého století definovala „fašismus“ jako nejvyšší a poslední fázi „finančního kapitalismu“ – kapitalismu ve smrtelných křečích.¹⁾ Moskva trvala na tom, že „fašismus“ představuje pravý opak „komunismu“, což socialistické a liberální kruhy na Západě většinou přijímaly.

Fašistická Itálie a nacistické Německo skutečně povolovaly – či přinejmň řečeno tolerovaly – soukromé vlastnictví. Bylo to však „vlastnictví“ ve velmi zvláštním a omezeném smyslu. Nejednalo se o skutečně neomezené soukromé vlastnictví dle římského práva a Evropy 19. století, nýbrž o vlastnictví spíše podminěčné. Stát, jenž byl v poslední instanci majitelem, si vyhrazoval právo zasahovat do vlastnických práv, a dokonce konfiskovat majetek, který byl podle jeho mínění užíván neuspokojivě. Ekonomická politika Mussoliniho Itálie a Hitlerova Německa připomínala „státní socialismus“, který chtěl Lenin po nástupu k moci zavést v Sovětském svazu. Soukromé podniky pak pracovaly pro vládu, což byla myšlenka, již Lenin musel pod tlakem „levých komunistů“ opustit.²⁾ Zmíněný systém byl úspěšně zaveden v Itálii i v Německu, protože korporativní podnikání v těchto zemích stejně jako všude jinde (včetně Spojených států amerických) projevilo ochotu se přizpůsobit a podřídit se jakémukoli typu kontroly a regulace; pokud mohlo zachránit své zisky.

Fašistická Itálie se musela se zrodit v mysli Benita Mussoliniho, svého zakladatele a vůdce, který se před první světovou válkou prosadil v politice jako socialista nejradikálnějšího typu velmi podobný Leninovi. Podobně jako on i Mussolini pochyboval o oddanosti dělnické třídy revoluci, a věřil v sociální revoluci řízenou intelektuální elitou. Podobně jako Lenin také pohrdal nerevolučními, reformně smýšlejícími socialisty. Jeho učitelem a inspirátorem byl Marx. V roce 1912 se mu podařilo vypudit z Italské socialistické strany umírněné živly, což mu vyneslo Leninovu chválu. V té době se stal redaktorem stranického oficiálního tiskového orgánu, novin *Avanti!* Jinými slovy, ideologie zakladatele

fašistické strany měla kořeny v revolučním socialismu, který vystupoval antagónisticky jak vůči konzervatismu, tak liberalismu.

Do srpna 1914 Mussolini protestoval proti zapojení Itálie do rýsuující se světové války a hrozil občanským násilím, jestliže se vláda připojí k válčícím stranám. Jenže okázalé vlastenecké šilensství, které se Evropy zmocnilo v létě 1914, ho přesvědčilo, že nacionalismus je mocnější síla než třídní oddanost. V listopadu 1914 se k úžasu a zděšení svých soudruhů vyslovil pro vstup Itálie do války a nechal se odvést do armády. Tento Mussolinioho obrat o sto osmdesát stupňů vyústil v jeho vyloučení z Italské socialistické strany. On sám však o sobě i nadále smýšlel jako o socialistovi, a to až do poloviny roku 1919, kdy poté, co se mu nepodařilo získat znovu přízeň svých někdejších druhů, založil fašistickou stranu. Tato strana původně zaujímala revoluční postoj, agitovala pro průmyslové stávky a další formy násilí a snažila se s využitím nepokoju následujících po příchodu míru porazit socialisty. Původní program fašistů (1919) byl radikální a revoluční. Mussolinimu se ovšem touto taktikou nepodařilo se znovu chopit vedení socialistického hnutí, které zaujalo prokomunistický postoj. To ho přimělo formulovat vlastní program, v němž smíslil socialismus a nacionalismus. Od roku 1920 zobrazoval Itálii jako „proletářský“ národ vykořisťovaný nepřátelskými „plutokratickými“ zeměmi, odhodlanými upírat jí její právoplatné místo na slunci.³⁾ Právý třídní boj byl podle fašistické doktríny souborem mezi národy. Fašismus se snažil překonat úzkou třídní oddanost. Všechny třídy musely podřídit své soukromé zájmy národním zájmům a spolupracovat v boji proti vnějšímu nepříteli.

Vlastníci nevořili výjimku z tohoto pravidla. Mussolini uznával princip soukromého vlastnictví, nechápal ho však jako nedotknutelné právo, ale jako privilegium udělené státem. V souladu s touto filozofií vyvíjel na soukromé podnikání tvrdý nátlak. Ve dvacátých letech 20. století si osoboval moc zasahovat do trhu, „opravovat“ zisky a nutit obchodní firmy, aby uznaly odbory za rovnocenného partnera. Fašistické úřady při několika příležitostech nahradily management soukromých korporací. Komunistická poznámka o „fašismu“ jako projevu „vyspělého kapitalismu“ je tedy určená k vlastním účelům a zdaleka není výstižná. Jednalo se o hnutí, které kladlo národní zájem nad soukromý a regulovalo podnikání stejně jako práci. V květnu 1934 dokonce Mussolini pronesl projev, v němž zastupitelskému sboru sdělil, že tři čtvrtiny italské průmyslové a zemědělské ekonomiky jsou v rukou státu. Dodal, že stát

vytvořil podmínky umožňující zavést v Itálii buď „státní kapitalismus“, nebo „státní socialismus“, kdykoli usoudí, že je to nutné.⁴⁾

Hitler neměl revolučně socialistické základy jako Mussolini. Připouštěl, že se od „marxistů“ mnohem naučil – především v oblasti manipulace davem. O jejich teoriích však nevěděl skoro nic. Sdílel nicméně socialistickou zášť a pohrdání vůči „buržoazii“ a „kapitalismu“ a využíval pro své cíle silných německých socialistických tradic. Přívlastky „socialistická“ a „dělnická“ v oficiálním názvu Hitlerovy strany (Nacionálněsocialistická dělnická strana Německa) neměly jen propagandistickou hodnotu. Přední autorita v oblasti dějin nacismu soudí, že v raných letech „obsahovala jeho iracionální a násilně orientovaná politická ideologie skrz naskrz revoluční jádro. Nebyla v žádném smyslu pouhým výrazem reakčních tendencí. Vyrůstala ze světa dělníků a odborářů.“⁵⁾ V předěchťer nástupu nacistické strany k moci tvořili průmysloví dělníci téměř třetinu jejího členstva a založili její největší pracovní skupinu.⁶⁾ Strana přijala rudou vlajku, prohlásila 1. máj za národní svátek a vyžadovala, aby se její členové oslovovali *Genosse* neboli „soudruhů“. Při jedné příležitosti uprostřed druhé světové války Hitler dokonce připustil „blízkost mezi fašismem a marxismem“.⁷⁾ „Kapitalismus“ byl zrotožňován se „světovým Židovstvem“ a stavěn do kontrastu s nacistickým Německem, které údajně mělo „národovecký“ (*völkisch*) charakter.⁸⁾ Hitlerovým konečným cílem byla hierarchická společnost, v níž se bude „aristokratického“ postavení dosahovat osobním „hrdinstvím“ projevovým v boji.⁹⁾

Jednalo se o radikální prvky v nacistické doktríně a praxi, které navzdory rozšířenému mýtu, že Hitlerův vzestup k moci financoval velký byznys, vedly k tomu, že manažeři korporací ho podezírali a významnou podporu mu upírali.¹⁰⁾ Pětatřacetibodový program strany z roku 1920 předcházeli ideály „zaopatřovacího státu“, které byly za druhé světové války formulovány v Beveridgeově zprávě (viz dále), a britská Labouristická strana je přijala v roce 1945. Program vyzýval stát, aby zajistil plnou zaměstnanost, znárodnil trusty, pečoval o seniory, zajistil každému občanu příležitost dosáhnout vyššího vzdělání, nabízel dětem z chudých rodin podporu ve vzdělání, zlepšil veřejné zdravotní a ve všech oblastech života kladl zájmy „společensví“ nad zájmy jednotlivců.¹¹⁾ Vzhledem k jejich identifikaci s ideálem etnického společensví a vyšší hodnoty přičítané národu (nebo rase) nebylo divu, že nacisté odmítali uznat základní práva všeho druhu včetně práva na soukromé vlastnictví. Zákon pro ně byl stejně jako pro komunisty a fašisty nástrojem státní

-oci. Zákonně bylo pouze to, co prospívalo „lidu“, jímž rozuměli své vtělení – nacistickou stranu.¹²⁾ Ekonomické posláni mělo sloužit státu. Konkrétně se to pak – stejně jako v případě Sovětského svazu po roce 1928 – týkalo přípravy země na nadcházející světovou válku, která měla vyřšit nejnaléhavší německý problém – zajistit mu „životní prostor“. Tohoto prvořadého cíle mělo být dosaženo smíšením veřejných a soukromých zájmů tak, aby stát měl v tomto partnersví poslední slovo. Oficiální prohlášení z roku 1935 za nejasným jazykem mluvicím o zajištění soukromých zájmů navrhuje, jak by se ho mělo dosáhnout:

„Slinou ekonomiku nebude řídit stát, nýbrž [soukromí] podnikatelé jednající na vlastní svobodnou a neomezenou odpovědnost (...). Stát se omezi na úlohu kontroly, která samozřejmě zahrnuje vše. Dále [si] vyhrazuje právo zasáhnout (...), aby prosadil nadřazenost ohledu na veřejný zájem.“¹³⁾

V měsíci, kdy převzali kontrolu nad vládou v Německu pozastavili nacisté ústavní záruky nedotknutelnosti soukromého vlastnictví.¹⁴⁾ Vlastnictví mělo být respektováno pouze v případě, že je vlastník užívá ku prospěchu národa a státu. Podle nacistického teoretika: „Vlastnictví už (...) nebylo soukromou záležitostí, ale jistým druhem státní výsady, omezené podmínkou, že se bude „správně“ používat.“¹⁵⁾ Dva roky předtím, než se stal diktátorem, podal Hitler v rozhovoru mimo záznam s jistým novinářem tuto věc následujícím způsobem:

„Chci, aby si každý člověk podržel majetek, který získal, podle zásady, že společné dobro je nadřazené vlastním zájmu. Stát si však musí udržovat kontrolu a každý vlastník by se měl pokládat za agenta státu (...). Třetí říše si vždy zachová právo kontrolovat vlastníky majetku.“¹⁶⁾

Na tomto základě si německý diktátor nárokoval moc „libovolně omezit nebo vyvlastnit majetek v případě, kdy je toto omezení nebo vyvlastnění v souladu s „úlohami společensví.“¹⁷⁾ V programovém prohlášení o budoucnosti německé ekonomiky navrženém v roce 1931 bylo soukromé vlastnictví dokonce definováno jako právo „užívací“. Tedy právo používat a mít prospěch z majetku, který patří někomu jinému, v tomto případě státu.¹⁸⁾

První obětí této politiky se stali židovští občané, jejichž majetek byl kus po kuse vyvlastňován, až jim nezbylo nic. Poté byli vyhnaní ze země nebo posláni na smrt.¹⁹⁾ Zákon z roku 1934 umožnil státu rovněž vyvlastnit majetek komunistů. Větci „árijským“ podnikatelům nebylo žádých tak drastických opatření třeba, protože němečtí podnikatelé při novém vyzbrojování, na němž měl Hitler hlavní zájem, loajálně, byť ne vždy nadšeně, spolupracovali. To vysvětluje, proč nacisté nikdy nepokládali za nutné znárodnit své hospodářství. Podobně zůstaly nedotčene velkosvatky – zčásti ve snaze vlády získat podporu junkerů a částečně proto, že byly pokládány za výkonnější než malá hospodářství.

Přesto došlo k tvrdému omezení ekonomické svobody soukromého podnikání. Nacistický stát inspirovaný korporativním ideálem Mussoliniho zasahoval do ekonomické činnosti na všech úrovních – reguloval ceny, mzdy, dividendy a investice, omezoval konkurenci a usmířoval pracovní spory.²⁰⁾ Nejdůležitějším cílem celého systému kontroly německé ekonomiky bylo její využití pro útočnou válku, jež byla Hitlerovým bezprostředním cílem. Nacistické Německo se podobně jako Sovětský svaz proměnilo ve společnost uspořádanou pro nadcházející válku, v níž nemohlo být soukromému vlastnictví povoleno zasahovat účinně do ekonomické mobilizace.²¹⁾ Hitler soukromé podnikání v Německu při mnoha příležitostech s odkazem na sovětskou plánovanou ekonomiku varoval, že buď státu zajistí služby, které od nich vyžaduje, nebo je stát převezme.²²⁾

V roce 1933 vláda vydala „zákon o povinných kartelech“, na jehož základě se předpokládalo právo na konsolidaci podniků jako prostředku k regulaci trhu pro jejich zboží a k omezení konkurence. Časem Berlín vytvořil stovky takových povinných karetelů, které pod státním vedením rozhodovaly, co jejich členské firmy mohou vyrábět a jaké ceny mohou stanovit. Do roku 1941 bylo běžnou praxí, že podniky působily na smluvním základě – seznámily vládní úřady se svými náklady, a poté jim bylo povoleno přičíst si tři až šest procent zisku.²³⁾ V roce 1936 byl zřízen Úřad říšského komisaře pro tvorbu cen, jenž měl zajišťovat „ekonomicky správné ceny“. Působení cenového mechanismu volného trhu tedy bylo pozastaveno.²⁴⁾ Kartelový zákon podmiňoval investice souhlasem státu.²⁵⁾ Státní úřady regulovaly rovněž výplatu dividend. Zákon z roku 1934 nařizoval, že zisky rozdělované akcionářům nesmějí přesáhnout šest procent vloženého kapitálu. Jiný zákon z téhož roku stanovil, že jakýkoli přebytek má být investován do státních obligací

k budoucí distribuci.²⁶⁾ Držitelé komunálních a jiných obligací je muse-li vyměnit za novou emisi s nižšími úrokovými sazbami.²⁷⁾ Soukromý podnik byl soustavně sužován stížnostmi na „ekonomický egoismus“ a neúnavným připomínáním toho, že zájem společnosti má přednost před zájmy jednotlivci.²⁸⁾

Jinými dekrety nacistická vláda rovněž zavedla kontrolu trhu práce, až nakonec (v roce 1939) zakázala přecházení dělníků od jednoho zaměstnavatele k druhému.²⁹⁾ Kolektivní vyjednávání bylo zrušeno. Mzdy stejně jako pracovní dobu a podmínky stanovil podnikatel pod dohledem státních úředníků („zmocněnců pracujících“). Vpředvečer druhé světové války (1938) byly mzdy zmrazeny na úroveň krizových let 1932–1933.³⁰⁾

Dobry příklad nacistického přístupu k vlastnictví lze najít v zákonech upravujících užívání zemědělské půdy a nakládání s ní. I když podíl zemědělství v německé ekonomice klesal, uchovávalo si vzhledem mystickému vztahu nacistů k půdě (*Blut und Boden*) a kultu starověkých germánských kmenů velkou symbolickou hodnotu.³¹⁾ Navíc významně figurovalo v nacistických válečných přípravách, v nichž mělo velký význam zajištění dodávek potravin. Právo vlastníků malých a středních statků rozhodnout o svém majetku v závěti bylo velmi omezeno v roce 1933, kdy byla stanovena povinnost odkazu ve prospěch jediného dědice určeného otcem. Statky nebylo možné prodat bez soudního povolení. Dekret z roku 1937 stanovoval, že majiteli statků, který o něj dostatečně dobře nepečuje, lze uložit, aby se řídil státními rozkazy. Pokud by je nerespektoval, bylo možné majitele přinutit, aby jej předal nějakému zmocněnci nebo pronajal schopnějšímu statkáři. V krajním případě mohl být dokonce svého majetku zbaven. Půda mohla být za náhradu vyvlastněna pro „společenské“ využití, přičemž pojem „náhrada“ se vykládá velice svěvolně a bez ohledu na tržní cenu. Poslední v pořadí, nikoli však co do významu, byla skutečnost, že vláda rozhodovala o tom, jaké obilí může statkář pěstovat a jakou část sklizně musí dodat státním úřadům.³²⁾ V mnoha ohledech se vlastnictví půdy v nacistickém Německu podobalo veřejnému svěřenectví, na jehož základě měl titulární vlastník mnoho povinností, ale přamalo právo.

„Majetek v rukou jeho vlastníků ponechala účelnost, nikoli ideologická zaujatost (...). Investice byly kontrolovány, pracovní soubory likvidovány, ceny byly pevně stanoveny. Každé odvětví

ekonomiky tak bylo v horším případě obětí a v lepším spolupachatelem [nacistického] režimu (...).

Bez ohledu na generaci marxistické a nemarxistické mytologie nebyla snad nikdy v mírové době zdánlivě kapitalistická ekonomika řízena natolik nekapitalisticky, a dokonce antikapitalisticky jako v letech 1933–1939 ekonomika německá.³³⁾

Tyto zásahy do vlastnictví ve Třetí říši byly ovšem jen chabým odvěrem toho, co mělo nastat po konečném vítězství.

Oklešťování osobních práv a svobod vyhrcoené až k jejich úplnému odstranění, jež nastávalo v totalitních státech, šlo tedy ruku v ruce s omezováním soukromého vlastnictví až po vyvlastnění majetku. Proces pokročil nejdále v komunistických státech, o něco méně v nacistickém Německu a nejméně ve fašistické Itálii. Ve všech těchto zemích však usilování o totální politickou moc provázely rozhodné útoky na práva soukromých vlastníků. Totalitní zkušenosť potvrzuje, že stejně jako svoboda vyžaduje záruky majetkových práv, snaha o neo-meznou osobní moc nad občany si žádá podrýt jejich moc nad věcmi, protože ta jim umožňuje vymknout se ze všeobjímajícího sevření státu.

ZAOPATRŮVACÍ STÁT

Demokracie na rozdíl od totalitarismu a jiných despotických režimů hlásají naprostou oddanost principu soukromého vlastnictví. Nikdy dříve nedeklarovalo tolik světových ústav jeho nedotknutelnost. Rea-lita je však odlišná. Práva na majetek a svobody s nimi spojené podrývá celá škála opatření, občas otevřeně a zdánlivě ústavně, jindy nepřímou a právně pochybně. Stát, jak se ukazuje, bere, i když dává. (Neboť podle Platóna: „Ať je člověk obratným strážcem jakékoli věci, je také jejím obratným zlodějem.“) Útok na majetková práva není vždy zřejmý, protože se provádí ve jménu „společného dobra“ – příužného pojmu, který definují lidé, jejichž zájmům slouží.

Tento vývoj nebyl všeobecně předvídan. Morris Cohen, profesor na Kolumbijské univerzitě a vědec širokého rozhledu, byl v dvacátých letech 20. století naprosto přesvědčen, že v moderních podmínkách